

ТЕМА 1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина та його структура
2. Тенденції конституційно-правового регулювання основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина
3. Принципи конституційно-правового статусу особи

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Букач В. Зміст конституційних політичних прав і свобод громадян // Право України. – 2001. – № 9. – С. 21-23.
2. Васильківська І. Монографія з проблем забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку України // Юридична Україна. – 2006. – №8. – С. 100-101.
3. Дашковська О.Р. Принципи поділу влади як гарантія політичної свободи людини і громадянина // Проблеми законності. – Харків, 1998. – Вип. 36.
4. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. – К.: -АрТекл, 1997. – 624 с.
5. Дорошенко Ю. Політичний статус засобів масової інформації за системи поділу влади (На тлі посттоталітарних процесів) // Людина і політика. – 1999. – № 2. – С. 5-9.
6. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. 2-ге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
7. Кононенко О. Проблеми реалізації конституційного права громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації // Право України. – 1998. – № 2. – С. 48-50.
8. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини // Право України. – 2001. – № 5. – С. 42-43.
9. Лукаш Е.А. Природа конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії // Проблеми законності. – Харків, 2001. – Вип. 48.
10. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – № 1. – 248 с.
11. Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав // Право України. – 2006. – № 6. – С. 32-36.

12. Скавроник В. Обеспечение конституционного права граждан на обращение // Юридический вестник. – 1999. – № 1. – С. 26-28.

13. Славкина Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод и национальные законодательства // Власть. – 2006. – № 6. – С. 29-34.

14. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, О.О. Гайдулін та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 702 с.

15. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №2. – С. 67-69.

16. Тодика О.Ю. Конституційно-правове закріплення принципів участі громадян країн СНД у виборах // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1 (20).

17. Трофименко Л. Політичні права жінки та їх реалізація // Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 77-80.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Вивчити поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина та його структури, тенденції конституційно-правового регулювання основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, принципи конституційно- правового статусу особи.

ВСТУП

Питання про права і свободи громадянина є складовою частиною проблем фактичного становища особи в суспільстві й державі. Воно визначається не тільки юридичними нормами, а й іншими соціальними нормами і називається суспільним статусом особи. Відповідно правовий статус особи є лише частиною її суспільного статусу і стосується тільки її зв'язків з державою.

Юридичне оформлення фактичного становища індивіда реалізується різними шляхами і способами, з допомогою специфічних засобів. Воно починається з того, що людина визнається суб'єктом діючого в суспільстві права і наділяється при цьому правоздатністю, після чого вона може вступати у відповідні правовідносини. В історії розвитку цивілізації далеко не всі люди визнавались суб'єктами права (наприклад, раби) або визнавались лише частково(кріпаки).

I. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЙОГО СТРУКТУРИ

Питання про права і свободи громадянина є складовою частиною проблем фактичного становища особи в суспільстві й державі. Воно визначається не тільки юридичними нормами, а й іншими соціальними нормами і називається суспільним статусом особи. Відповідно правовий статус особи є лише частиною її суспільного статусу і стосується тільки її зв'язків з державою.

Правовий статус – це юридична закріплене становище особи в державі й суспільстві.

Юридичне оформлення фактичного становища індивіда реалізується різними шляхами і способами, з допомогою специфічних засобів. Воно починається з того, що людина визнається суб'єктом діючого в суспільстві права і наділяється при цьому правоздатністю, після чого вона може вступати у відповідні правовідносини. В історії розвитку цивілізації далеко не всі люди визнавались суб'єктами права (наприклад, раби) або визнавались лише частково (кріпаки).

Є кілька видів правового статусу:

- 1) загальний, або конституційний, статус людини і громадянина;
- 2) спеціальний, або родовий, статус окремих категорій громадян;
- 3) індивідуальний статус, який характеризує стать, вік, сімейний стан тощо;
- 4) статус іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством;
- 5) галузеві правові статуси (адміністративно-процесуальний, кримінально-процесуальний тощо).

Загальний правовий статус – це статус особи як громадянина держави, члена суспільства. Він визначається насамперед Конституцією держави і не залежить від різних поточних обставин, наприклад, сімейного стану, посади, здійснюваних функцій. Цей статус є єдиним і однаковим для усіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Змістом такого

статусу є головним чином ті права й обов'язки, які надані і гарантовані всім Конституцією. Сюди не входять численні суб'єктивні права і обов'язки, які постійно виникають залежно від трудової діяльності людей, характеру правовідносин, в які вони вступають, від інших чинників. Загальний правовий статус є базовим, вихідним для всіх інших. По ньому можна судити про характер, соціальну природу і ступінь демократичності суспільства. Він не може бути змінений без відома держави, законодавця.

Спеціальний, або родовий, статус відображає особливості становища окремих категорій громадян (наприклад, студентів, військовослужбовців, пенсіонерів, вузівських працівників, учителів, фермерів, селян, робітників, учасників війн тощо). Ці верстви населення на підставі конституційного статусу громадянина можуть мати додаткові права, обов'язки, передбачені законодавством.

Індивідуальний статус фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан, виконувану роботу тощо). Цей статус рухомий, динамічний, він змінюється разом зі змінами, які відбуваються з особою в процесі її життєдіяльності.

Зазначені три статуси співвідносяться між собою як загальне, особливе і одиничне. Вони тісно взаємопов'язані, практично нероздільні. Загальний, тобто конституційний, правовий статус у всіх один. Спеціальних статусів багато, а індивідуальних – рівно стільки, скільки громадян.

Виходячи з цього можна зробити висновок, що правовий статус іноземця, особи без громадянства – це самостійні категорії. Але якщо вони формуються на основі правового статусу українського громадянства (за винятком іноземців, які мають дипломатичний статус), є підстави говорити про правовий статус особи в цілому.

У системі конституційного права України як галузі права особливе місце посідає інститут основ правового статусу особи, сутність якого викладена в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». У нормах цього розділу розкривається основоположний принцип конституційного ладу України, згідно з яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, встановлення і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім Конституції України, норми

інституту основ правового статусу особи закріплені також у нормативно-правових актах поточного законодавства, в яких детальніше розкривається зміст і порядок реалізації основних прав та свобод людини і громадянина.

Цей конституційний інститут відображає найсуттєвіші засади, які встановлюють правовий статус людини в державі й суспільстві, принципи їх взаємовідносин. Конституційне право України виконує особливу роль у визначенні правового статусу людини і громадянина. До його предмета належить закріплення не всіх прав і свобод, обов'язків, а лише основ правового статусу особи, які складаються в сфері відносин суспільство – держава – особа. При цьому дані відносини мають основоположний характер і відбивають взаємний зв'язок суспільства, держави і особи.

Структуру конституційного статусу особи в Україні як інтегративного поняття утворюють такі елементи: 1) громадянство; 2) правосуб'єктність, яка включає в себе правоздатність і дієздатність; 3) основні права, свободи, законні інтереси і обов'язки; 4) правові принципи; 5) гарантії правового статусу, серед яких особливе значення має юридична відповідальність. Основу правового статусу особи складають її права, свободи, законні інтереси і обов'язки. В їх єдності вони є базою для інших прав і свобод, які мають людина і громадянин.

Природа конституційних прав і свобод людини визначається тим, що в якій би країні особа не проживала, вона перебуває під захистом світового співтовариства, а також держави, громадянином якої є. Стан свободи не дарується публічною владою, а належить людині від її народження і реалізується через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, а тому є невід'ємними. Конституція України (ст. 21) встановлює, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, що права і свободи людини є невідчужуваними й непорушними.

На шляху свободи стоїть держава, яка створюється людьми для підтримки можливості реалізації самої свободи. Держава через закони, і насамперед Конституцію, закріплює права і свободи людини, які є мірою можливої поведінки для особи. Таким чином, права людини виникають з природного права, а права громадянина – з позитивного. Але і ті, й другі мають невідчужуваний характер. Права людини є вихідними, оскільки вони притаманні

всім людям незалежно від того, чи є вони громадянами держави, в якій проживають; а права громадянина – це права, які закріплюються за особою лише в силу її належності до держави (громадянство).

Конституційно-правовий статус громадянина дещо відрізняється від статусу не громадянина, який проживає на території України, але не має права обирати і бути обраним до органів державної влади, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, займати державні посади тощо. Права громадянина – це своєрідне обмеження рівності між людьми, оскільки іноземці і особи без громадянства не мають усього комплексу прав і свобод, насамперед політичних, якими в повному обсязі володіють громадяни України. Такий стан з правами іноземців відповідає міжнародним стандартам і зумовлений правомірним бажанням кожної держави надати своїм громадянам усі права і свободи, а також можливості виконувати всі обов'язки, насамперед військову службу. Але це не означає, що іноземці, особи без громадянства не мають ніяких обов'язків (наприклад, вони повинні дотримуватись Конституції та законів України, сплачувати податки).

Деякі права і свободи встановлюються на рівні конституції, інші – в поточному законодавстві. Вибір форми їх закріплення визначається рядом чинників, до яких належать: а) значущість відповідного конституційного права, свободи для людини і суспільства; б) вихідний або похідний характер належності людині цього права і свободи; в) особливі юридичні якості основних прав і свобод та специфіка їх реалізації.

Конституція України закріплює ті права, свободи і обов'язки, які життєво важливі і соціально необхідні для окремої людини і нормального функціонування суспільства, держави. Конституційні права і свободи є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються іншими галузями права України.

Основні права і свободи закріплюються за кожною людиною і громадянином. Усі інші (неосновні) права і свободи пов'язані з різними статусами, яких набуває особа. Так, якщо галузеве законодавство, характеризуючи учасників правовідносин, звертається до них як до робітників, депутатів, покупців тощо, то конституційно-правова норма, присвячена правам і свободам, адресована кожній

людині і громадянину або кожному громадянину України незалежно від того, чи реалізують вони ці права в конкретних правовідносинах. Характерною рисою основних прав, свобод і обов'язків є те, що вони рівні і єдині для всіх без винятку для кожної людини, громадянина, не набуваються і не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності до громадянства, вони невіддільні від правового статусу і можуть бути втрачені лише з втратою громадянства.

Конституційні права і свободи розрізняються за механізмом їх реалізації. Вони є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері. На відміну від неосновних прав і свобод основні фіксуються в Конституції України, яка в правовій системі має найвищу юридичну силу. Це також підкреслює особливі місце і роль конституційних прав і свобод.

Конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина – це невід'ємні права і свободи, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають найвищий юридичний захист.

Відмінність між поняттями «право» і «свобода» значною мірою умовна, оскільки вони означають юридичне визнану можливість для особи вибрати вид і міру своєї поведінки. Але поняття «свобода» переважно розуміється як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина (свобода совісті, світогляду, віросповідання, свобода думки, свобода літературної, художньої, наукової творчості). Розуміння поняття «право» більшою мірою пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур (право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди; гарантування кожному знати свої права і обов'язки; право на безпечне довкілля; право на освіту; право на охорону здоров'я тощо). Нерідко для розуміння терміна «право» застосовується термін «свобода».

Конституція України містить вихідні положення щодо визначення як структури інституту основ правового статусу особи, так і місця кожного його складового елемента.

Конституційні права і свободи – це закріплені в Конституції України і гарантовані державою можливості, які дають кожній людині і громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і загальних інтересах.

Конституційний обов'язок – це встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в Конституції необхідність, що встановлює кожному громадянину відповідний вид і міру поведінки і відповідальність за належне його виконання.

Конституційні обов'язки встановлюються як для реалізації інтересів усього суспільства, держави, так і в інтересах кожного окремого громадянина, їх, як і конституційні права і свободи, не слід відривати від цілей, вираженням яких є інтереси.

Конституційно-правовий статус особи в Україні на сучасному етапі характеризується рядом ознак.

По-перше, під правовий статус особи підводиться сучасна законодавча база: прийнята нова Конституція України, закони про громадянство, про Конституційний Суд України, про політичні партії, про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інші закони та нормативно-правові акти, які безпосередньо пов'язані з визначенням прав людини і громадянина в політико-правовій сфері.

По-друге, завдяки Конституції, і насамперед ст. 3 Основного Закону України, закладена нова концепція взаємовідносин людини і громадянина з пріоритетом прав особи, оскільки «державою відповідає перед людиною за свою діяльність».

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Патерналістські засади цих відносин поступаються місцем партнерству і співробітництву відповідно до принципів громадянського суспільства.

По-третє, конституційний статус людини і громадянина на сьогодні має під собою не моноідеологічне підґрунтя марксизму-ленінізму, як це було раніше, а базується на принципах плюралістичної демократії, основи якої закладено в ст. 15 Конституції, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності», що «жодна ідеологія

не може визнаватися державою як обов'язкова». Правовий статус особи, як і інші конституційно-правові інститути, «відчищається» від класового догматизму, апологетики, тоталітарної свідомості і мислення індивіда як носія конституційного статусу, і відповідно цей статус починає адекватніше відображати існуючі реалії.

По-четверте, відбувається перехід від командно-заборонюючих методів регламентації правового статусу особи до дозвільного, від бюрократичного централізму до розумної автономії і самостійності. Конституція (ст. 19) встановлює, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких людина не може бути примушена робити те, що не передбачено законодавством. Конституція виходить з того, що держава повинна бути гарантом не тільки прав та свобод людини і громадянина, як це впливає зі змісту частини другої ст. 3 Конституції, а й неприпустимості не передбачених Конституцією і законами втручання в життя і діяльність особи та примусового впливу на неї. Українська держава має виступати гарантом особи від свавілля, беззаконня, самоуправства, зловживання посадових осіб.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Правовий статус людини і громадянина безпосередньо пов'язаний зі статусом державних інституцій і самоврядних органів. Конституція України встановлює, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга ст. 19 Конституції). Таким чином, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування має бути спрямованою на служіння особі й суспільству, і будь-які прогалини, колізії та інші недоліки в законах, Інших нормативно-правових актах мають тлумачитись і використовуватись на користь людини і громадянина. Ніщо не може бути підставою і ніхто не може примусово робити те, що не передбачено законодавством.

Сучасний конституційний статус особи в Україні ґрунтується на концептуально новій основі, де права людини визнаються найвищою соціальною

цінністю.

II. ТЕНДЕНЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ, СВОБОД І ОБО'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції:

- 1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону;
- 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків;
- 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод;
- 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини;
- 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав;
- 6) звуження кола конституційних обов'язків;
- 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

Розширення каталогу основних прав і свобод людини і громадянина є позитивною тенденцією, яка йде в руслі прагнення побудувати в Україні демократичну, правову державу. На конституційному рівні в Основному Законі України 1996 р. гарантується право кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на життя, право на повагу до гідності, на свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації, на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, право на

страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, право національних меншин на навчання рідною мовою у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Новелізація конституційних норм про права і обов'язки громадян. З урахуванням сучасних соціально-економічних і політичних реалій, інших чинників у Конституції України 1996 р. у новій редакції даються традиційні конституційні права і свободи людини і громадянина, в тому числі права на працю, на соціальний захист, на житло, на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, на освіту тощо. Ці та інші статті краще відпрацьовані і в юридично-технічному аспекті, аніж у радянських конституціях.

У Конституції України 1996 р. на відміну від Конституції УРСР 1978 р. по-новому розташований порядок закріплення основних прав і свобод. Якщо в старому Основному Законі на першому місці були соціально-економічні права, то в чинному – громадянські і політичні, тобто в тій послідовності, як ці права зароджувались історично. В епоху буржуазних революцій спочатку виникли громадянські і політичні права, тобто права першого покоління, а вже потім соціально-економічні другого покоління. Це значною мірою підтверджує і відхід Української держави від своєї патерналістської ролі.

Спрямованість конституційно-правової регламентації статусу людини і громадянина на міжнародно-правові стандарти є загальною тенденцією в нормативно-правовому закріпленні основних прав і свобод особи не тільки в Україні та в інших країнах СНД, а й у цілому в міжнародному співтоваристві, що свідчить про намагання людства забезпечити права особи, її гідність, захист, в якій би країні вона не проживала. Історія свідчить, що людству невідома ситуація, коли б не було необхідності докладати зусилля для підтримки і захисту прав і свобод індивіда. Коліне покоління по-своєму відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний з обстоюванням таких великих цінностей, як свободи і права людини¹. Конституція України, виходячи з ідеалів гуманізму і справедливості, закріплює широкий каталог прав і свобод людини і громадянина, який вже є загальновизнаним у світовому співтоваристві і є надбанням світового

конституціоналізму. Права і свободи людини і громадянина визнаються і гарантуються в Україні згідно з загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права і відповідно до Конституції України. Найважливішими для доктрини і практики прав людини в Україні є Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), інші пакти про права людини, і особливо Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.). Україна вступила в Раду Європи, підписавши при вступі Європейську конвенцію 1950 р., що зобов'язує сприймати її зміст з позиції європейського права в галузі прав людини.

У Конституції України 1996 р. набуло більшого посилення гарантування основних громадянських і політичних прав та свобод особи і звуження гарантій соціально-економічних і культурних (духовних) прав та свобод людини і громадянина. Це зумовлено, з одного боку, відходом від патерналістської функції держави, а з другого – з розумінням, що держава, на жаль, навіть у досить багатих країнах не в змозі в повному обсязі гарантувати права людини в соціально-економічній сфері. В економічних, соціальних і культурних правах розкривається важлива грань соціальної правової держави. Держава не може і не повинна роздавати всім громадянам матеріальні, соціальні і духовні блага, але має забезпечити їм можливість захищати своє право на гідне життя. Для цього необхідно розумно обмежити свободу інших, оскільки якщо держава не зробить цього, то суспільство постійно роздиратимуть соціальні суперечності. Із цього виходив український законодавець, закріпивши в ст. 13 Конституції положення про те, що власність зобов'язує і що вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, а в частині восьмій ст. 41 Основного Закону підкреслюється, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства.

Соціально-економічні і культурні (духовні) права громадян України невіддільні від особистих і політичних, оскільки всі права і свободи взаємопов'язані і складають єдиний правовий статус людини і громадянина.

Водночас захищеність соціально-економічних прав, а відповідно і їх гарантованість не може бути такою ж, оскільки в суспільстві з ринковою економікою механізм розподілу благ перебуває не тільки в руках держави, як це було за радянських часів.

Посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод людини і громадянина в Конституції України 1996 р. порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. впливає з прагнення побудувати в Україні правову, демократичну державу, основою якої є права людини. В Основному Законі (ст. 55-64) уперше детально і чітко встановлюються юридичні гарантії прав особи. Гарантії – один із елементів основ правового статусу людини і громадянина. Вони необхідні для правового статусу в цілому і для кожного його елемента. Але насамперед потребують гарантування права і свободи. Конституція України закріплює гарантії захисту прав людини і громадянина судом, на відшкодування шкоди, на правову допомогу, неприпустимість зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів, презумпцію невинуватості тощо.

Звуження кола конституційних обов'язків, які закріплюються в Конституції України 1996 р., порівняно з Конституцією УРСР 1978 р. пов'язане насамперед з новим розумінням співвідношення прав і обов'язків між собою як парних категорій та правових явищ, і намаганням підкреслити демократичний характер нового Основного Закону за рахунок звуження конституційно закріплених обов'язків. Так, у Конституції 1996 р. немає положень, які були в Конституції УРСР 1978 р., про те, що «обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина – сумлінна праця в обраній ним галузі суспільне корисної діяльності, додержання трудової дисципліни» (ст. 58), що

«громадянин України зобов'язаний оберігати інтереси держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету» (ст. 60), що «обов'язок кожного громадянина України -поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей України» (ст. 62), що «інтернаціональний обов'язок громадянина України – сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру» (ст. 67). Невключення до Конституції України 1996 р. зазначених положень Основного Закону УРСР 1978 р. пов'язано і з труднощами

гарантування реалізації цих обов'язків. Але, мабуть, не всі ці обов'язки слід було вилучати, наприклад, повага національної гідності інших громадян, адже Україна – багатонаціональна держава.

Водночас у Конституції України дещо розширилось коло обов'язків. Наприклад, у ній записано, що «кожен зобов'язаний сплачувати податки і зборив порядку і розмірах, встановлених законом» (ст. 67), шанувати державні символи України (ст. 65). Таким чином, звуження кола конституційно закріплених основних обов'язків у Конституції України 1996 р. поєднується з процесом новелізації традиційних обов'язків і встановленням нових. Це діалектичний процес, який відповідає сучасному етапу державотворення в Україні.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції:

1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону; 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків; 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод; 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини; 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав; 6) звуження кола конституційних обов'язків; 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

ІІІ. ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

Такими принципами є: 1) належність людині основних прав і свобод від

народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.

Принцип належності людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність знайшов чітке втілення в ст. 21 Конституції України: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Конституція України визначає, що основні права і свободи є невідчужуваними, і, відповідно, належать кожному від народження і визнаються основними для людини і громадянина.

Визнання природного характеру прав людини є важливим ціннісним орієнтиром для законодавця, який у позитивному праві покликаний закріпити природні права особи. Характеризуючи основні права людини як невідчужувані, Конституція України підкреслює неможливість і неприпустимість позбавлення людини цих прав і свобод. Цьому слугує і положення частини другої ст. 22 Конституції про те, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Більш того, у частині першій ст. 22 Конституції

підкреслюється, що права і свободи людини і громадянина, які закріплені Конституцією, не є вичерпними.

Принцип відповідності правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які склалися в міжнародному співтоваристві, проявляється в тому, що в нормах Конституції України втілені моделі, апробовані світовою практикою конституціоналізму. Крім того, в ст. 9 Конституції встановлюється, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. В ст. 55

Конституції закріплено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна.

Визнаючи міжнародні норми з прав людини, Українська держава бере на себе зобов'язання не тільки перед міжнародним співтовариством, а й передусіма, хто перебуває під її юрисдикцією. Кожний індивід має право вимагати від держави виконання взятих нею на себе міжнародних зобов'язань, і з цією метою особа може використовувати як національні механізми захисту, в тому числі можливості Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, так і звертатись до міжнародних судових й несудових органів.

Принцип поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства є одним з визначальних принципів основ конституційного статусу особи в Україні. Він досить чітко закріплений у ст. 23 Конституції: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Конституція виходить з необхідності дбайливого ставлення до прав і свобод людини і громадянина, неприпустимості звуження або скасування прав і свобод. «Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» (ст. 64 Конституції).

Принцип поєднання індивідуальних інтересів з інтересами інших суб'єктів правовідносин покликаний забезпечити нормальну життєдіяльність суспільства і кожної людини. Права і свободи людини і громадянина виражають багатоманітність інтересів особи в різних сферах життя. Вони надають людині свободу вибору і самовизначення і водночас встановлюють межі такої свободи. Суспільство з розвинутими демократичними традиціями, визнаючи значущість індивідуалізму як чинника суспільного розвитку, не може допустити, щоб індивідуалізм переростав у егоїзм, неповагу до інтересів суспільства, інших людей. Ніяке суспільство не може надати людині безмежної свободи, оскільки це породжує анархію, свавілля, конфлікти індивідуальних інтересів.

Тому система конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні формується таким чином, щоб забезпечити законні інтереси людей і запобігати можливим порушенням їх прав і свобод у результаті зловживання ними з боку інших осіб. Цьому слугує насамперед конституційний принцип рівності, тобто рівності всіх перед законом, який означає відсутність у будь-якої особи привілеїв перед іншими людьми у правовій сфері. Усі рівні в користуванні правами й свободами. У разі, коли права і законні інтереси людини порушуються в результаті зловживання з боку інших осіб, держава надає людині можливість захищати свої права засобами, не забороненими законом. Поряд з цим особа має право використовувати державні засоби захисту своїх прав і свобод, які гарантуються Конституцією і законодавством України.

Принцип загальності конституційних прав, свобод і обов'язків означає, що закріплені в Конституції України права і обов'язки стосуються не окремих осіб, а всіх без винятку громадян Української держави. Не допускається ніяка дискримінація. Норми Конституції поширюються на всіх фізичних осіб, які перебувають на території України. Визнаючи те чи інше право основним, держава виходить з можливості реалізації його всіма. Цим зумовлюється і процес розширення основних прав і свобод у міру створення відповідних соціально-економічних передумов. Так, Конституція України встановлює, що права і свободи людини і громадянина, закріплені в Конституції, не є вичерпними. Обов'язки також несуть не окремі члени суспільства, а всі.

Юридична рівність громадян України, їх рівність як принцип основ конституційного статусу людини і громадянина в Україні є одним з основоположних. Ст. 24 Конституції встановлює, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом», а частина перша ст. 21: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». У ст. 24 Конституції виділені два основні аспекти цього принципу: а) рівність громадян перед законом; б) рівність жінки і чоловіка.

Рівність усіх перед законом означає, що закон, його приписи рівною мірою є обов'язковими для всіх його адресатів, що суд однаково є доступним для усіх, і суд у своїй діяльності по розгляду спорів повинен керуватися тільки законом, а не якимись іншими підставами. У частині другій ст. 24 Конституції

підкреслюється, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками. Таким чином, Конституція фіксує широкий, але не закритий перелік таких підстав.

Рівноправність жінки і чоловіка чітко визначена в частині третій ст. 24 Конституції України, яка встановлює, що рівність жінки і чоловіка забезпечується: а) наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; б) правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Ці конституційні положення досить важливі, оскільки до цього часу в Україні реально не забезпечуються для жінок рівні можливості реалізації прав. Жінок мало на керівних посадах, серед народних депутатів України, підприємців, міністрів. В умовах зростання безробіття «кандидатами» на звільнення, як правило, є жінки. Тому ця конституційна норма спрямована на забезпечення правового захисту прав жінок від будь-яких форм дискримінації за ознакою статі. Поточне законодавство України передбачає розгорнуту систему заходів щодо реалізації конституційного принципу рівноправності жінок і чоловіків.

Гарантованість конституційного статусу особи як принцип правового статусу людини і громадянина насамперед проявляється в положенні частини другої ст. 3 Конституції України, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком. Кабінет Міністрів України «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина» (п. 2 ст. 116 Конституції). Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують

«законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян» (п. 2 ст. 119 Конституції). На прокуратуру України покладається представництво інтересів

громадян у суді у випадках, визначених законом (п. 2 ст. 121 Конституції).

Суб'єктом, який насамперед гарантує права і свободи особи, є держава, її роль як гаранта впливає з перелічених та інших конституційних норм, особливо положень ст. 3 Конституції. Держава забезпечує захист прав і свобод через діяльність усієї системи державних органів. Так, Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (частина друга ст. 102 Конституції). Парламент України приймає закони, які спрямовані на забезпечення прав людини і громадянина, приймає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Завдання по створенню умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина виконують не тільки державні, а й недержавні інституції: органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, насамперед профспілки, творчі спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські організації.

Заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України як один із принципів основ конституційного статусу особи впливає з

уманістичної сутності і призначення Конституції України, демократичних засад конституційного ладу. У загальному вигляді він закріплений у частині третій ст. 22 Конституції: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Це положення доповнюється нормою Конституції про те, що «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (частина третя ст. 57 Конституції).

Заборона на обмеження прав і свобод не є абсолютною. Людина живе у суспільстві і її інтереси перехреснюються з інтересами інших осіб. Тому ст. 23 Конституції встановлює, що людина не повинна порушувати права і свободи інших людей. Обмеження прав і свобод людини і громадянина можливі, але ж підстави для цього чітко визначені в Конституції України. Так, ст. 64 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Водночас і в цих умовах

не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України.

Окремі обмеження в реалізації прав і свобод містяться в статтях Конституції України, що закріплюють конкретні права і свободи людини і громадянина. Так, у частині третій ст. 13 Конституції закріплюється:

«Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству»; в ст. 41 Основного Закону підкреслюється непорушність приватної власності. Разом з цим встановлюється можливість примусового відчуження об'єктів права приватної власності. Але це може бути застосовано лише як виняток з мотивів суспільної необхідності та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Частина третя ст. 13 Конституції України деталізується в частині восьмій ст. 41 Основного Закону, в якій закріплюється: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі».

Гуманістична спрямованість основ правового статусу особи найбільш чітко відбивається в конституційному положенні про те, що людина є найвищою соціальною цінністю. Історія виникнення і розвитку прав і свобод людини свідчить, що джерелом рівноправності і гуманізму є природна сутність людини. Історичний зміст гуманізму полягає в боротьбі за справедливе, засноване на рівноправності суспільство. Соціальна справедливість – головна риса гуманізму. Гуманізм як основоположний принцип державного і суспільного ладу лежить в основі конституційно-правового статусу людини і громадянина. Положення ст. 3 Конституції України визначають гуманістичну спрямованість конституційного регулювання суспільних відносин, демократичний вектор розвитку національної правової системи. Ідеї гуманізму мають юридичне вираження в чинній Конституції України, в поточному законодавстві.

У Конституції України другий розділ починається не з соціально-економічних, як було раніше, а з громадянських (особистих) прав і свобод, тобто з прав і свобод, які утверджують гідність людини, її честь та репутацію. Численні

статті Конституції, що регламентують процедуру захисту таких цінностей, спрямовані на обстоювання процедур захисту цінностей, гідності людини, навіть якщо вона винна в скоєнні правопорушення.

Гуманістична спрямованість конституційно-правового статусу людини і громадянина проявляється також у наданні пільг окремим категоріям осіб. Виходячи з гуманістичних принципів, Конституція України і поточне законодавство передбачають систему пільг і переваг для тих, хто нужденний, потребує захисту (діти, жінки, хворі, інваліди тощо). «Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону» (частина друга ст. 47 Конституції); «Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» (частина третя ст. 52). Головна мета надання пільг і переваг окремим категоріям осіб полягає в тому, щоб вирівняти фактичне становище всіх громадян України, створити більш-менш рівні можливості для розвитку нерівних за своїм станом людей, зрівняти поки що не однакові їхні житлові умови, зменшити фактичну нерівність. У цьому досить яскраво проявляється демократичний потенціал Конституції України, конституційного законодавства в цілому.

Принцип єдності прав і обов'язків як принцип основ конституційного статусу особи виражається не тільки в тому, що у кожного є як права, так і обов'язки, а й у тому, що багато прав є водночас і обов'язками. Найбільш чітко цей принцип закріплений у ст. 23 Конституції України, що не буває прав без обов'язків. Так, ст. 13 Конституції проголошує, що кожний громадянин має право відповідно до закону користуватися об'єктами права власності, а п. 8 ст. 41 Основного Закону передбачає, що використання власності не може завдати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі, а ст. 66 Конституції встановлює, що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі». З установленим у частині першій ст. 50 Конституції правом кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля кореспондується обов'язок оберігати природу (ст. 66 Конституції).

Єдність прав і обов'язків виражається: а) в їх однаковій соціально-політичній

однорідності; б) їх однаковій значущості і цінності; в) в їх узгодженості; г) в діалектичній взаємодії як парних категорій; ґ) у рівнозначності прав і обов'язків як міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого і необхідного); д) неможливості роздільного (незалежного) функціонування і реалізації; е) в спільності цілей, шляхів і завдань розвитку; є) у гарантованості з боку держави і однаковій зацікавленості в їх здійсненні.

Принцип загальнодоступності основних прав і свобод як принцип конституційного статусу людини і громадянина означає, що конституційні права і свободи належать кожному громадянину України і він може їх у повному обсязі реалізовувати за наявності законних для того підстав. Для володіння правами достатньо їх конституційного закріплення, а для користування – необхідні гарантії держави і активність самих громадян. Кожний громадянин, який досяг встановленого законом віку, за наявності інших вказаних в законі умов, має фактичну можливість користуватися правами і свободами і нести обов'язки.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

Такими принципами є: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Правовий статус людини і громадянина безпосередньо пов'язаний зі

статусом державних інституцій і самоврядних органів. Конституція України встановлює, що органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга ст. 19 Конституції). Таким чином, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування має бути спрямованою на служіння особі й суспільству, і будь-які прогалини, колізії та інші недоліки в законах, Інших нормативно-правових актах мають тлумачитись і використовуватися на користь людини і громадянина. Ніщо не може бути підставою і ніхто не може примусово робити те, що не передбачено законодавством.

2. Сучасний конституційний статус особи в Україні ґрунтується на концептуально новій основі, де права людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

3. Для конституційно-правового регулювання основних прав і свобод людини і громадянина в Україні на сучасному етапі порівняно з минулим радянським етапом характерними є такі взаємопов'язані тенденції:

1) розширення каталогу прав і свобод, закріплених на рівні Основного Закону; 2) новелізація традиційних конституційних прав, свобод і обов'язків; 3) пріоритетність не соціально-економічних, як це було раніше, а громадянських і політичних прав і свобод; 4) орієнтація конституційно-правової регламентації правового статусу особи на міжнародні стандарти прав людини; 5) посилення гарантій основних громадянських і політичних прав і свобод і звуження гарантованості економічних, соціальних і культурних (духовних) прав; 6) звуження кола конституційних обов'язків; 7) посилення в цілому юридичних гарантій прав і свобод. Розглянемо ці тенденції.

4. Одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його принципи, тобто засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві.

5. Такими принципами є: 1) належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; 2) відповідність правового статусу особи

в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; 3) поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; 4) загальність конституційних прав, свобод і обов'язків; 5) юридична рівність громадян України, їх рівноправність; 6) гарантованість конституційного статусу особи; 7) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; 8) принцип єдності прав і обов'язків; 9) гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; 10) загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина.